

# Türkiye’de İskân Sorunu ve Kürtler: Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme

Namık Kemal Dinç



Joost Jongerden,  
Türkiye’de İskan Sorunu ve Kürtler  
Modernite, Savaş ve Mekan Politikaları  
Üzerine Bir Çözümleme  
Çeviren: Mustafa Topal  
Vate Yayınları, 2008

Hollandalı araştırmacı Joost Jongerden’in, “Türkiye’de İskân Sorunu ve Kürtler” isimli kitabı, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları illerde 1984’ten beri devam eden savaş sırasında yerleşim yerlerinin boşaltılmasını, insanların “yeniden iskâna” tabi tutulmasını ve “geri dönüş” sürecinde rehabilitasyon çabalarını inceleyen sosyolojik bir çalışma. Jongerden 2002-2005 gibi görece çatışmaların azaldığı bir dönemde çalışmalarını yürütmüş. “Kürt çalışmaları” konusunda dünyanın en önemli isimlerinden olan Martin Van Bruinessen’in kitabın sunuş kısmında yazdığına göre Jongerden; “...Kürt kırsal alanında süren rehabilitasyon çabalarını ve köye dönüş sürecini gözlemleyen tek akademik gözlemcidir.”

“Çatışma sonrası yeniden inşa konusuna özel önem veren Wageningen Üniversitesi’nde”, 1991 yılında, kırsal alan sosyolojisi üzerine lisansüstü eğitimini tamamlayan Joost Jongerden, *Vate Yayınları* tarafından Türkçe’ye çevirisi yapılan bu kitabı, 2006 yılında doktora tezi olarak aynı üniversiteye sunmuş. Önceki yıllarda Uluslararası Af Örgütü adına çalışmalar yapan Jongerden, 1996 yılında İstanbul’da toplanan BM İnsan Yerleşimleri Konferansı (Habitat) toplantılarına da katılmış. Kürtlerin sorunlarının görmezden gelinmesini protesto eden sivil toplum örgütlerinin düzenlediği “Alternatif Habitat” top-

lantularına da katılan yazar, bu dönemde İstanbul'da "göç mağduru" insanlarla yüz yüze görüşmeler yapmış.

Jongerden, 2001 yılında tekrar İstanbul'u ziyaret ederek "göç mağduru" köylülerle yeniden mülakatlar yapmış, ardından Hollanda Bilimsel Araştırmalar Örgütü'nün (NWO) sağladığı ödenekle, "geri dönüş" sürecini yerinde izlemek üzere Diyarbakır'a yerleşen yazar, bölgeyi boydan boya gezerek gözlemlerde bulunmuştur. Üç yıl boyunca yürütülen gözlemlerin ve araştırmaların neticesi olarak ortaya çıkan bu kitap, sunuşun ve önsözün ardından yedi ayrı bölümden oluşmaktadır.

Kitabında göç ve iskân olgusuna odaklanan yazar, bir yandan olgunun tarihsel evrimine mercek tutarak karşılaştırmalı bir yöntem izlerken, diğer yandan aynı yöntemi politikalar ve kavramlar üzerinden yürütmektedir. Bu konuda kendisinin kullandığı "yeniden iskân" kavramı kilit bir yer teşkil edip, kitabın temel tezi ve önermesi konumundadır.

Yazar kendisine örnek olarak seçtiği Diyarbakır'ın dört köyünde derinlemesine incelemeler ve gözlemler ile geri dönüş ve rehabilitasyon çalışmalarını mercek altına almış. Özellikle "köye dönüş" konusundaki algılama hatalarına dikkat çekerek, köye dönüşün nasıl sorunlu bir kavram ve karmaşık bir olay olduğu ve yeni "yerleşim örüntüleri" yarattığı üzerinde durmuş.

Çeyrek asırdır devam eden savaşın taraflarının incelenip, profillerinin çıkarıldığı kitapta, köy boşaltmalarının amacı olarak tespit ettiği "kontrgerilla stratejisi" üzerinde durulmakla birlikte; TC devletinin idari yapılanması ve TSK'nın örgütlenme biçimi, istatistikî bilgilerle değerlendirilmektedir. Yine cephenin karşı tarafındaki PKK gerçekliğine dair, kuruluşundan, kırsal alandaki örgütlenmesine; öngördüğü savaş stratejilerine; Kürt toplumundaki yankılarına kadar objektif bir değerlendirme yapılmaktadır. Tarafların savaş stratejileri bağlamında kırsal alanın boşaltılmasının konu edinildiği kitapta, 1991 öncesi ve sonrası olmak üzere hedefleri ve politikaları iki ayrı döneme ayırmaktadır.

Jongerden'in sosyoloji biliminde alan çalışmasının ve örnek olay incelemesinin önemi kadar, mikrotarihçiliğin önemine de yaptığı vurgu ve Diyarbakır özgülünde bu yönlü yaptığı çalışma ve öne sürdüğü tezler, kitabını benzersiz kılan özelliklerdir. 1895 ve 1915 Ermeni olayları ekseninde Diyarbakır'daki yerel seçkinler arası gruplaşmanın Ermeni olaylarına yansımaları ve yazarın bu konuda öne sürdüğü tezler, hayli tartışma yaratacak niteliktedir. Genel kanının aksine; kıra ve aşiret yapısına dayanan Hamidiye Alayları'ndan ziyade, şehrin ileri gelen ailelerinin olaylara müdahil olduğu tespiti ve bu çerçevede Milli İbrahim Paşa ve Pirinççizadeler karşılaştırması, tarihe sorgulayıcı yaklaşmamız gerektiğini bir kez daha bizlere hatırlatıyor. Bu anlamda disiplinler arası karşılaştırmalı bir yöntem izleyen Jongerden, bugüne kadar kullanılmamış birçok kaynağı tartışmalara katarak dikkat çekici bir ürün ortaya çıkarmış.

Kitap, iskân ve yeniden iskân kavramlarına getirdiği açılımlar ve tartışmalar ile zihinsel evrenimize yeni ve önemli katkılarda bulunuyor. Kürtlerin 1980’lerde ve 1990’larda maruz kaldığı göç olgusuna dair kuramsal düzeyde açıklayıcı bir kavram ne yazık ki üretilememiştir. Çeyrek asırlık tarihimizin en büyük “sosyal felaketi” olmasına rağmen sorunun görmezlikten gelinerek, tarif edilmekten kaçınılması tümüyle siyasi saikler sebebiyledir. Sorunu tarif ederken bugüne kadar kullanılan; “zorunlu göç” ya da “ülke içinde yerinden edilme” kavramları olgunun kapsamını yansıtamadığı gibi tarihsel perspektiften koparmakta ve uygulamanın ana mantığını vermemektedir. TESEV tarafından hazırlanan ve 2006’da kamuoyuna sunulan raporda\* kullanılan “ülke içinde yerinden edilme” kavramı, uluslararası insan hakları hukuku kapsamında BM bünyesinde üretilmiş bir kavram. İç savaş veya çatışmalar nedeniyle bir grup insanın yerinin zorunlu veya keyfi nedenlerle değiştirmesini “ülke içinde yerinden edilme” olarak tanımlıyor. BM’nin bağlayıcılıktan ve yaptırım gücünden uzak “Yol Gösterici İlkeleri” kapsamında kullanılan bu kavram, sorunu devletlerin egemenlik hakları içerisinde değerlendirerek baştan ikiyüzlüce bir tutum takınıyor. Ayrıca maruz kalınan göç olayının etnik ve tarihsel boyutunu, sınırları aşan yönlerini görmezlikten geliyor.

Kürtler tarafından yaygınca kullanılan “zorunlu göç” kavramı da yeterince açıklayıcı olmayıp, belirsizlikler taşımaktadır. Öncelikle göçün kaynağındaki neden, bunu dayatan “zor”un kimliği ve güttüğü amaç, bu kavram özgülünde somutluk kazanmıyor. Nitekim devlet yetkilileri yaptıkları resmi açıklamalarda, köylerin güvenlik güçleri tarafından yakılmasını sürekli inkâr etmiş, yaşanan Kürt göçünde “zor” a dayalı bir etkisinin olmadığını ısrarla vurgulamıştır. Köylülere bir zor uygulanmışsa, bunun PKK gerillalarından geldiği, onların zoruyla köylerin boşaltıldığını kamuoyuna duyurmaktan da geri kalmamıştır. Dönemin TC Başbakanı Tansu Çiller’in helikopterlerin köylerini yaktığını söyleyen Dersimli köylülere “onlar Afganistan’dan gelen PKK helikopterleri” demesi hala belleklerde tazedir. Hakeza, 2005 yılında çıkarılan “Tazminat Yasası”nda da devlet köylerin boşaltılmasındaki rolünü belirsiz kılmakla kalmamış, basına ve raporlara yansıdığı gibi tazminat alma hakkını birçok yerde “köyümüzü PKK’liler yaktı” diyen dilekçeye imza atma şartına bağlamıştır.

Bu belirsizliklerin en önemli sebeplerinden birisi de, uygulamanın ikiyüzlüce, ismi konulmadan, yani görünürde bir plan ve şema olmadan, gizlenerek, fiilen yapılmış olmasıdır. Aradan yıllar geçmesine rağmen Kürtlerin yerleşim yerlerinin boşaltılmasına dair resmi bir yazı ya da belge ortaya çıkmış değildir. Bu konuda çıkarılmış bir yasa ya da karar da ortada yok. Sadece OHAL Valiliği’nin yetkileri kapsamında gerekli görüldüğünde bazı mekânların boşaltılabileceğine dair bir madde bulunmaktadır. Oysa cumhuriyetin ilk yıllarında 1920’lerde ve 1930’larda “mecburi iskân’a tabi tutulan Kürtler hakkında (tıpkı 1927’de ve 1934’de olduğu gibi) kanunlar çıkarılmış, göç edebilecek-

\* Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası. TESEV Yayınları.2006.

ri bölgeler belirlenmiş, kaç kişinin göç edeceği, sayıları, iaşe ve barınma koşulları tespit edilmiş, bununla ilgilenecek resmi kurum ve kuruluşlar görevlendirilerek bir plan dâhilinde yürütülmüştür.

Jongerden'in kitabında kullandığı "yeniden iskân" kavramı, sorunu açıklamaya daha yatkın bir mahiyete sahip görünüyor. Fakat yazar "yeniden iskân" kavramını cumhuriyet tarihi boyunca yürütülen iskân politikaları bağlamında ele alıyor. Bunu yaparken, iskân (yerleştirme) ile yeniden iskân (yeniden yerleştirme) kavramlarını farklı anlamlarda kullanıyor. İlk kez imparatorluklardan ulus devletlere geçiş sürecinde gündeme gelen uygulamaların tarifi için kullanılan kavramın fikir babası, siyaset bilimci Robert Koehl, yeniden iskânı; "kontrol edilemez olduğuna inanılanların, hâkim olunan bir bölgeden uzaklaştırılması ve onların yerine kontrol edilebilir bir nüfusun iskân edilmesi" biçiminde tanımlıyor. Devletlerin uyruklarının özellikleriyle ilgilenmelerinin sonucu olarak gündeme gelen "yeniden iskân" uygulamaları, nüfus değişiklikleri ve etnik "temizlik" biçiminde tezahür ediyor. 20. yüzyılın başında üç büyük imparatorluğun parçalandığı coğrafyada kurulan yeni ulus-devletlerin pratiklerinde ve ulusçuluk algılarında bunlar kendini gösterir. "Bu yeni ulusçuluk kavramı, politik birliğin (devletin) sınırları ile kültürel birliğin (ulusun) sınırlarının birbiriyle örtüşüklerini, bir devletin gücünün büyük ölçüde ulusu nitelendirdiğine inanılan özel kültürel kimlik idealine bu devlet uyruklarının ne derecede uyum sağladıklarıyla belirlendiğini kabul eder (Koehl, 1953: 231)."

Yani etnik, kültürel farklılıklar güçlü bir devletin ve ulusun inşası önünde engel olarak görülür ve devletin tüm uyruklarının aynı kültürü, kimliği ve ideali "özümsemeleri" dayatılır. Ulus-devletin mekâna yaklaşımını da bu bağlamda ele almak gerekir. Yeniden iskân ile "mekânın üretilmesi" kavramları birbirinden ayrılamaz. Mekânın üretilmesi ile güdülen amaçta, nüfusun yönlendirilmesi, "etnik mühendislik" çalışmalarıyla mekânın ulusal kılınması ve "ulusal insanın" yaratılmasıdır. Bu anlamda; Türkiye'de milliyetçi, hatta ırkçı söylemin kendini en çıplak bir biçimde dışa vurduğu yazılı metinlerin, iskân kanunları olması şaşırtıcı olmasa gerek. Haziran 1934'de çıkarılan 2510 sayılı iskân kanunu bunlar içerisinde çok özel bir yere sahiptir. Osmanlı'dan cumhuriyete iskân işleri uzmanı olarak hep görev başında kalan ve 2510 sayılı kanunun da mimarı olan, dönemin dâhiliye vekili Şükrü Kaya'nın ifadesiyle, gelmiş geçmiş en kapsamlı iskân kanunu olup, cumhuriyetin de en temel kanunlarından biridir.

Türkiye nüfusunu Türk ırkına mensup ve Türk kültüründen olanla olmayan biçiminde ikiye ayıran kanun, üç bölgeye taksim edilen "mekânı" Türklüğün çoğaltılıp hakim kılınması temelinde yeniden düzenlemeye ve yerleşime açıyor. Bilim insanı kimliğinin ödünsüz ismi İsmail Beşikçi; "Kürtlerin Mecburi İskanı" adlı kitabıyla kanunu sorgulayıp, Kürtler açısından değerlendirerek bu kanunu ciddi bir eleştiriye tabi tutmuştur. Jongerden ise kitabında Beşikçi'yi ve Kürtler adına yasayı değerlendiren başka kimseleri, kanunu sorgularken "dar ve eksik" kalmakla eleştiriyor. Kanunun sadece Kürt isyanlarını bastırmak için bir araç olarak çıkmadığına, aynı zamanda kanunun Türkler için

bir anavatan yaratmak hedefinde olduğuna işaret etmiştir. Anadolu'nun Türkler için bir anavatan olarak tasarlanması ve böyle bir misyonla yüklenmiş siyasi coğrafyaya dönüşümü İttihatçılarla birlikte başlar. Yine cumhuriyet rejimi de Anadolu'nun ulusal bakımdan sahiplenilmesi için çokça fikir yürütüp, uğraş içinde olmuştur. Konuya dair 1930'ların iki önemli fikir dergisinin (Kadro ve Ülkü) karşılaştırıldığı kitapta, dönemin önemli isimlerinden sosyolog Nusret Kemal Köymen'in görüşlerine genişçe yer verilmektedir. Toprak ile halk arasında yeni bir ilişki yaratılmasının zorunlu olduğunu, çıkarılan 2510 sayılı iskân kanununun bu temelde bir ulus inşasına olanak tanıyacağını savunan Köymen; köylülüğün halka dönüştürülmesi, ulusun bü-tünleştirilmesi doğrultusunda bir hayli kalem oynatmıştır.

Kırsal alanın kontrol altına alınması, köylülüğün halka dönüştürülmesi ve ulusun bütünleştirilmesi 1930'lar Türkiye'sinin çokça tartıştığı konular olmuş. Modernleşme ve ulus inşası çalışmalarının birlikte yürütüldüğünün kanıtı olan bu tartışmalarda ileri sürülen bazı çözüm önerilerinin bugün hala tartışılıyor olması dikkat çekicidir. Kırsal alanda yaşamayı ve devletle çok sınırlı bir ilişki içinde bulunmayı sorun olarak addeden bu zihniyetin sahipleri, bir yerleşim yerini ve zaman içinde orada filizlenen kültürün varlığını yok sayarak, kağıt üzerinde merkez-köyler, köy-kentler ya da şehirköyler inşa etmekle, yeni bir toplum yaratmayı tasarlamışlardır. Tarım ve sanayinin bir araya getirilmesiyle oluşturulacak *Tarsan*'lar, köy ve kent arasındaki çelişkiye son verecek *köy-kentler* veya en çok rağbet gören haliyle *merkez-köy* projeleri yıllarca tartışma gündemlerinden ve uğraşından eksik kalmamıştır. Kitaptan öğrendiğimize göre, bu projelerin uygulanması için devlet birkaç kez karar almış ancak uygulamada bu kararlar hep akamete uğramıştır. Bu yöndeki dikkat çekici kararlardan biri Aralık 1983'de bakanlar kurulu tarafından alınan merkez-köy projesinin uygulanması olup, bu uygulama kapsamında 4319 merkez-köy kurulması için bir liste yayınlanmıştır. Listede yer alan köylerin % 26'sının Kürt illerinde kurulacak olması elbetteki kararın en dikkat çekici yönüdür.

1990'ların ikinci yarısından sonra, boşaltılan köylerin yeniden yerleşime açılması konusu gündeme gelir. 1998 yılında "Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi" kapsamında yaptırılan araştırmalarda, köylerin boşaltılmasının büyük acılara sebep olduğu fakat kırsal alanın yeniden şekillendirilmesi anlamında merkez-köyler kurulması için bir fırsat olduğu ve bu fırsattan yararlanılması gerektiği tavsiye edilmiştir. Lakin ordu ve bölgede güvenlikten sorumlu diğer makamlar önerilere karşı çıkmışlar, bölgenin yeniden yerleşime açılmasına sıcak yaklaşmamışlardır. Bugün de aynı tutumunu sürdüren çevreler, kontrol dışı kırsal alanda gerillanın yeniden zemin bulacağından çekindikleri için "köye dönüş" önünde zorluklar çıkarmaya devam etmektedirler. Jongerden bu sorunlu "geri dönüş" sürecine dikkat çekerek, Diyarbakır'a bağlı İslamköy, Beruk, Matrani ve Mira köylerinde yaptığı gözlemleri ve araştırmaları bize sunmaktadır.

Türkiye'de "yeniden iskâna" tabii tutulan insanların sayısında net bir rakam olmadığı gibi, geri dönüşler konusunda da somut ve gerçek rakamlar bilinmemektedir. Gerçek istatistikî verilerin ortada bulunmaması, sorunu daimi

bir belirsizlik evrenine sürükleyip, gerçekliğine koşut bir değerlendirmenin yapılmasının önünü kesmektedir. Bu anlamda geçmiş “iskân” uygulamalarından ayrılan bugünkü “yeniden iskân” pratiği, oldukça bilinçli bir tarzda belirli bir planlama ve şemadan kaçınılarak icra edilmiştir. Benzer uluslararası deneyimlerden çıkarılan sonuçların ışığında, göçze zorlanan insanlar, merkez-köy veya kamp tarzı yerleşim yerlerinde toplu olarak bulundurulmaktan kaçınılmıştır. Tersinin yapılmasından, meseleyi görünür kılacağı, meseleye uluslararası bir boyut kazandıracacağı ve belirli yerlerde biriken kitleyi radikal-leştirileceği düşünülerek ısrarla uzak durulmuştur. Bu şekilde gerçekleştirdiği eylemi inkâr eden devlet, suçlarını gizleyebildiği gibi, her türlü sorumluluktan da kendini azat etmiş oluyor. “Bazı açıklamalara göre Türkiye, 20. yüzyılın sonunda dünyada görülen yerlerinden edilen insanlarla ilgili ikinci en büyük örneğin yaşandığı bir ülke. Ne var ki uluslararası insan haklarıyla ilgili topluluklar, bu konuda hemen hemen hiçbir şey yapmamışlardır. Bu tepkisizlik, yerlerinden edilen vatandaşların (korunması ve bakımıyla ilgili) devletin herhangi bir sorumluluk almamasının sonucu, bunun nedeni de mağdurların ortada görülmemeleri (ABD, Mülteciler Komitesi, 1999: 1).”